

ZTRACENÝ EXEMPLÁŘ *CATHOLICONU* Z ROKU 1460

Kamil Boldan

The lost copy of *Catholicon* from the year 1460

The *Catholicon* is one of the most mysterious publications of all times. Recently it attracted a lot of attention. It is believed that it was printed by Johann Gutenberg. Within our Country, there are only three fractions of Gutenberg's prints, but as late as the years after WWI, there was a copy of the *Catholicon* published in Mainz in 1460 at the Franciscan monastery in Cheb. It was later sold to a foreign country. It may be identical with the now missing copy sold in 1932 at Sotheby's in London.

Keywords: Johann Gutenberg (1397/1400–1468) – Library of the Franciscan convent in Cheb – *Catholicon* (Mainz 1460) – auction at Sotheby's 1932

Až do počátku 19. století býval v Praze jeden z dochovaných exemplářů Gutenbergovy dvačtyřicetřádkové bible, prvního velkého díla knihtisku. Na pergamenu tištěná a skvostně iluminovaná bible se však z knihovny Nostického paláce ztratila a nakonec doputovala do Spojených států. Již více než jedno století je chloubou knihovny, kterou v Kalifornii založil železniční magnát Henry E. Huntington.¹ Její osudy pečlivě zrekonstruoval Jaroslav Vrchotka.² Jediným Gutenbergovým tiskem chovaným na našem území tak donedávna byl neúplný list z Gutenbergovy bible, který získala dnešní Národní knihovna asi ve 40. letech minulého století.³ Bližší okolnosti, jak se do klementinských sbírek dostal, si však s sebou do hrobu odnesla Emma Urbánková, dlouholetá vedoucí rukopisného oddělení. Americký inkunabulista Eric White nedávno zjistil, že pražský zlomek není ve starší literatuře neznámý.⁴ Patří k většímu souboru 24 listů z tzv. „B42“, který byl počátkem 20. let minulého století objeven ve fondu Univerzitní knihovny ve Freiburgu im Breisgau. V polovině 16. století posloužily knihvazači jako makulatura pro výrobu lepenkových desek.⁵ Pražský zlomek tvoří neúplné folio 49 z jejího II. svazku (Izaiáš 7,25–10,13) a podle přesného popisu je zjevně totožný s freiburským. Po polovině 20. let se dostal do vídeňského antikvariátu Gilhofer & Ranschburg, kde za něj jeho nový, dnes neznámý vlastník zaplatil 900 franků.⁶

V letech 2005 a 2007 nalezla Michaela Bäumlová ve fondu františkánské knihovny v Chebu, kterou později jako

celek zakoupila Národní knihovna, hned dva exempláře tzv. 31řádkové odpustkové listiny. Jednolistové formuláře pro potřebu odpustkové kampaně vyhlášené Mikulášem V. za účelem shromáždění prostředků na obranu Kyperského království proti Turkům vytiskla na podzim 1454 nejspíše rovněž Gutenbergova oficína. Obě na pergamenu tištěné listiny byly rozřezány na pruhy a využity knihvazači jako výztuhy hřbetů. V restaurátorském oddělení Národní knihovny byly vyjmuty a sestaveny do původní, byť neúplné podoby.⁷ Na českém území tak dnes máme tři zlomky Gutenbergových tisků. Ještě v meziválečném období bylo součástí františkánské knihovny v Chebu vydání *Catholiconu*, dokončené podle impressa v Mohuči roku 1460. Rozsáhlou příručku latinského jazyka, jejíž základní součástí byl výkladový slovník, sestavil již ve 13. století pro lepší porozumění bibli janovský dominikán Johannes Balbus. První tištěné vydání obsáhlo 373 listů formátu královského folia a část nákladu byla tištěna na pergamenu. Většina badatelů se dnes domnívá, že neznámým Tiskařem *Catholiconu* byl nejspíše sám Johann Gutenberg.

Mohučský *Catholicon* patří k nejzáhadnějším tiskům všech dob a jen v posledních čtyřech desetiletích mu byla věnována předlouhá řada studií předních světových inkunabulistů. Otevřel ji filigranolog Theo Gerardy, jenž na základě průzkumu papírů zpochybil dataci do roku 1460. Domníval se, že *Catholicon* musí být ve skutečnosti zhruba o deset let mladší.⁸ Jiní badatelé však vytištěný letopočet

¹ THE HUNTINGTON LIBRARY 2004, s. 74. Z části nákladu tištěného na pergamenu je dnes známo 12 výtisků, z toho jen čtyři, včetně nostického, jsou kompletní.

² VRCHOTKA 1993.

³ Národní knihovna ČR, sign. 39 B 54. V roce 1976 byl prezentován na výstavě k 500. výročí českého knihtisku. Srov. URBÁNKOVÁ 1976, s. 29.

⁴ Dle laskavého ústního sdělení. K dochovaným zlomkům z Gutenbergovy bible dále srov. WHITE 2010, s. 22.

⁵ REST 1921. Freiburská knihovna si však z finančních důvodů ponechala jen tři listy a zbytek prodala.

⁶ GILHOFER 1926, položka č. 63. Přesně odpovídá nejen rozměr zlomku či provedení rubrikace, ale i umístění stop po červotoči.

⁷ Národní knihovna ČR, sign. 39 H 30; Cheb fragm. 147. K oběma nalezeným jednolistům BÄUMLOVÁ 2008, s. 15–17, k prvnímu z nich BOLDAN 2006.

⁸ GERARDY 1973; GERARDY 1980.

začská dílna, jež pracovala až do 30. let 16. století. I přes ztráty jak z období meziválečného, tak z doby po zrušení kláštera v roce 1950, kdy se ve správě knihovny vystřídal několik institucí, je dodnes ve fondu úctyhodných 470 inkunábulí.¹⁹ Většina z nich byla již součástí původní pultové knihovny, v níž svazky ležely upoutány na řetězech.²⁰

Posuňme se ale v čase do doby krátce před první světovou válkou. Tehdy do chebského, již nepočteně obsazeného konventu přišel mladý františkán Bruno Kofr (nar. 1889), čerstvý absolvent teologické fakulty pražské německé univerzity a žák teologa a historika Augusta Naegleho. Při studiích si osvojil i výtečné knihovědné a paleografické znalosti. Knihy miloval a zde objevil rozsáhlou knihovnu, jež však byla v žalostném stavu, pokryta prachem a rozptýlena do řady místností. Již uprostřed válečných let inicioval založení spolku Franziskus-Bücherei, jenž měl shromažďovat kvalitní, mravně a dogmaticky nezávadnou četbu a půjčovat ji místním terciářům františkánského řádu a dalším katolíkům z Chebu. Spolková knihovna se ve 20. letech utěšeně rozrůstala a sídlila ve františkánském konventu.²¹ Především se ale začal starat o klášterní knihovnu. Na konci první světové války pořídil nový katalog inkunábulí.²² A mezi zaprášenými ciméliemi našel i mohučský *Catholicon*. Pater Bruno, jenž od roku 1925 zastával funkci kvardiána, se rozhodl vybudovat nový knihovní sál a pro tento účel zvolil rozlehlou vysokou síň v přízemí konventu. Se stavebními úpravami započal roku 1923. Podle vlastních návrhů nechal zhotovit historizující knižní regály s dřevěným mřížovím ve dveřích. Po deseti letech usilovné práce byla nová „historická“ knihovna hotova a knihy nastěhovány.²³ Atmosféru starého klenutého sálu se třemi kamennými sloupy a Kofrovými regály krásně zachytila i reprodukováná fotografie. Na Kofrovu záslužnou činnost i na rozsáhlý soubor tisků 15. věku jako jeden z mála upozornil Bohumír Lifka.²⁴ Prager Tagblatt otiskl v roce 1934 pěknou reportáž o Brunově stavebních opravách konventu i knihovny, která upozorňuje i na některé cimélie, ale *Catholicon* přímo nezmiňuje.²⁵ Bruno Kofr zůstal v Chebu až do roku 1937.²⁶ Jeho dílo napomohlo záchraně knihovny po konečné likvidaci kláštera na jaře 1950, kdy unikla tzv. svozům do centrálních státních institucí a přiřadila se k nemnoha interiérovým klášterním knihovnám, které mohly zůstat v původních prostorách.

V chebském konventu dlouhou dobu působil i Albín Hlaváč (též Hlawatsch, nar. 1870, zemřel patrně 1941). V letech 1914–1920 a po Brunově odchodu do Prahy

1938–1939 zastával funkci kvardiána. Jako kvardián působil v letech 1908–1913 a znovu 1925–1936 ve františkánském konventu v Moravské Třebové, kde ještě před první světovou válkou vymaloval do lunet v ambitu výjevy ze života sv. Františka.²⁷ V chebském konventu napsal stručné dějiny sousedního kláštera klarisek.²⁸ Podílel se však i na rekatologizaci klášterní knihovny a přepisoval Kofrův katalog inkunábulí.

Kausu chebského *Catholiconu* a odprodeje dalších cenných děl vylíčil Bruno Kofr v dopise provinciálovi Janu Kapistránu Vyskočilovi z 25. března 1947, kdy působil jako farář v Poleni na Klatovsku: „[...] On tomu vůbec nerozuměl. Škoda, že jsem mu dal ten seznam do rukou. Neboť za mého pobytu mimo Cheb R. P. Albín prodal bohužel dle mého katalogu – asi jej dal do rukou agentů antikvářů z Německa, kteří ročně asi 2krát až 4krát zkoušeli něco koupit; já je vůbec nepřijal, Rosenthal München – a vyhledali ty nejcennější díla. Pohřešoval jsem po Albínovi: *Catholicon*, vzácný prvotisk od Fusta, pomocníka Gutenbergova, pak tisky od Mentelina, Mainz [recte Straßburg] a od kolínských tiskařů raných. Asi 25 děl prodal a přiznal se mi, že obdržel za knihy asi 60 tisíc [...] Jen *Catholicon* byl nabízen v německých antikvariátech za 60–80 tisíc marek.“²⁹ Zločin pátera Albína ho ještě po letech rozněcuje k vzteku. Z další části je nicméně zřejmé, že k prodeji nedošlo až někdy na sklonku meziválečného období, ale o hodně dříve.³⁰

Ve víru událostí, které za válečných i nových lidovědemokratických časů plundrovaly starý klášter, zmizel i Kofrův katalog inkunábulí a zpráva z roku 1947 je tak jediným přímým dokladem, že součástí františkánského fondu byla i tato převzácná inkunábule. Zajímavou stopu přesto nacházíme ve starším svazkovém katalogu z doby okolo roku 1800.³¹ Na fol. 67r počíná „Classis IX sub littera I continet grammaticos, humanistas, poetas, rhetores, linguistas, lexica ling. etc. Scamnum I [...]“ Na fol. 71v („scamnum V“) je pod číslem 122 [recte 222] „Johannis de Janua *Catholicon*. *Vocabularius* etc. fol.“ Záznamy jsou rozepsány do sloupců. Do posledních dvou, kde jinak bývá uváděno místo vydání a vrocení, připsal katalogizátor poznámku „antiquae impressionis“, kterou v celém katalogu použil jen v několika případech. Zjevně tak chtěl upozornit na prastaré typografické dílo. Obdobný záznam přichází i ve starším katalogu chebské knihovny z roku 1676, jen na místě vrocení je uveden letopočet 1286 – jde o rok, kdy Johannes Balbus de Janua dílo dokončil.³² *Catholicon* nacházíme

¹⁹ A dalších 50 jednolistových tisků 15. století. Nové popisy, které jsem pořídil v roce 2011, jsou přístupné v katalogu Národní knihovny STT, dostupném z webové adresy: <http://aleph.nkp.cz>. Ke ztrátám blíže BÄUMLOVÁ 2006, s. 12, která zde vůbec prvně upozornila i na *Catholicon*.

²⁰ Blíže BÄUMLOVÁ 2006; BÄUMLOVÁ – BOLDAN 2011.

²¹ ČERNÝ 2002, zejm. s. 172–173.

²² V řadě inkunábulí jsou dodnes vloženy provizorní bibliografické záznamy psané na rub malých lístků z trhacího kalendáře na rok 1917.

²³ Ke Kofrovi a obnově knihovny blíže BAJGER V TISKU.

²⁴ LIFKA 1936, s. 59.

²⁵ PRAGER TAGBLATT 1934.

²⁶ ČERNÝ 2002, s. 180.

²⁷ ONDROVÁ 2009, s. 34–37.

²⁸ HLAWATSCH 1920.

²⁹ Praha, Národní archiv, fond Řád františkánů, inv. č. 2735.

³⁰ V čtyřstránkovém dopise se před provinciálem brání nařčení, že tisky prodal sám a z peněz financoval přestavbu knihovny.

³¹ Národní knihovna ČR, sign. Cheb MS. 148: „Supplementum catalogi librorum existentium in bibliotheca Egrana Franciscanorum ab anno MDCCXCVI ad annum 1806 confectum“.

³² Praha, Národní archiv, omylem ve fondu Kapucíni – provincialát a konventy, kn. č. 107, inv. č. 373, pag. 107.

i v katalogu knihovny z roku 1635, který vedle novějších svazků umístovaných již do skříní s policemi zaznamenává i „libri catenati“ staré knihovny, které byly stále rozložené na pultech. Na jednom z nich ležel „Catholicon in regali [folio] corio nigro“.³³ Pravděpodobně tedy byl součástí již pozdně středověké knihovny chebských františkánů.

Prozatím se nepodařilo zjistit, kdo dnes „chebský Catholicon“ vlastní. Pátrání mi výrazně usnadnil Paul Needham, jemuž na tomto místě srdečně děkuji. Poskytl mi totiž svůj nepublikovaný soupis dodnes dochovaných výtisků mohučského Catholiconu, kde eviduje 11 pergamenových a celkem 75 papírových exemplářů (16 s volskými hlavami, 34 s papíry Galliziani a 25 s korunou a s věží). Téměř ve všech případech podchycuje i starší provenience, chebská však mezi nimi není.³⁴ Může však být totožný s mohučským Catholiconem, vydraženým 19. dubna 1932 v londýnské aukční síni Sotheby's.³⁵ Jeho současný vlastník je však neznámý. Jednalo se o defektní exemplář, v němž chybělo celkem 41 listů. To by vysvětlovalo, proč chebský knihovník v katalogu z doby okolo 1800 neuvedl závěrečné impressum s místem vydání a vrocením 1460, byť je v případě jiných inkunábulí opisoval.

Pokud se v budoucnu ztracený exemplář Catholiconu nalezne, bude zapotřebí zjistit, zda patří k původnímu vydání z roku 1460 či až k některému ze dvou mladších a zda byl opatřen vazbou z klášterní pozdně středověké dílny. Chronologická řada dodnes dochovaných chebských inkunábulí začíná rokem 1470. Nelze však vyloučit, že starší tisky byly právě mezi prodanými inkunábulemi.

Epilog: Blízko Chebu, v údolí řeky Ohře stávala romantická letní restaurace Mlýnek (Mühlerl).³⁶ A právě zde příběh pro nás ztraceného Gutenbergova tisku ukončíme. Postavíme, když opět přenecháme slovo pateru Bruno Kofrovi: „Albín – dej mu Pán Bůh nebe – nebyl věrný, rád bumbal víno a jezdil po světě a potřeboval pro sebe více než pro celou rodinu konventní. Chodil denně dopoledne na víno do vinárny a odpoledne šel do Egertalu [do] restaurace Mühlerl, tam si dal salám a Plzeň.“³⁷

Seznam literatury:

- BAJGER V TISKU: Matyáš Franciszek Bajger, Uložení knih a podoba knihoven františkánského kláštera v Chebu. In: Kamil Boldan – Jindřich Marek (ed.), *Libri catenati Egrenses*, v tisku.
- BÄUMLOVÁ 2006: Inkunábule z knihovny františkánského kláštera v Chebu. In: *Sborník Krajského musea Karlovarského kraje* 2006. Cheb 2007, s. 9–30.
- BÄUMLOVÁ 2008: Michaela Baumlová, Typografické jednolisty 15. století v knihovně chebských františkánů. *Sborník Muzea Karlovarského kraje* 16, 2008, s. 7–24.
- BÄUMLOVÁ – BOLDAN 2011: Michaela Baumlová – Kamil Boldan, *Einbände aus dem Franziskanerkloster*

Eger. Die Werkstatt „Blütenstern frei“. Einbandforschung, Heft 28, April 2011, s. 28–40.

BOGHARDT 1988: Martin Boghardt, Die bibliographische Erforschung des ersten ‘Catholicon’-Ausgabe(n). *Wolfenbütteler Notizen zur Buchgeschichte* 13, 1988, s. 138–176.

BOGHARDT 1998: Martin Boghardt, “Auf einem Falz befestigt, der nicht zum Buchblock oder zum Einband gehört”. Kodikologische Bemerkungen zum Gothaer Exemplar der Mainzer Catholicon-Ausgabe von 1460. *Gutenberg Jahrbuch* 1998, s. 80–89.

BOGHARDT 1999: Martin Boghardt, Punkturmuster in großformatigen Inkunabeln und die Datierung des Mainzer ‘Catholicon’. *Gutenberg Jahrbuch* 1999, s. 75–88.

BOLDAN 2006: Kamil Boldan, Egerer Exemplar eines 31zeiligen Ablassbriefes von Gutenberg (?). *Gutenberg Jahrbuch* 2006, s. 221–224.

ČERNÝ 2002: Zbyněk Černý, Spolek Franziskus-Bücherei v Chebu. In: *Sborník Chebského musea* 2002. Cheb 2003, s. 172–183.

GERARDY 1973: Theo Gerardy, Wann wurde das Catholicon mit der Schlußschrift von 1460 (GW 3182) wirklich gedruckt? *Gutenberg Jahrbuch* 1973, s. 105–125.

GERARDY 1980: Theo Gerardy, Die Datierung zweier Drucke in der Catholicon-type (H 1425 und H 5803). *Gutenberg Jahrbuch* 1980, s. 30–37.

GILHOFER 1926: Gilhofer & Ranschburg. *Catalogue 190. An Important Collection of Incunabula and XVI Century Books ...* Wien [1926].

HELLINGA 1989: Lotte Hellinga, Analytical Bibliography and the Study of Early Printed Books with a Case-study of the Mainz Catholicon. *Gutenberg Jahrbuch* 1989, s. 47–96.

HELLINGA 1993: Lotte Hellinga, Das Mainzer ‘Catholicon’ und Gutenbergs Nachlaß. *Archiv für Geschichte des Buchwesens* 40, 1993, s. 395–416.

HLAWATSCH 1920: Albin Hlawatsch, *Die Geschichte des ehem. Klarissenklosters in Eger*. Marienbad [1920].

THE HUNTINGTON LIBRARY 2004: The Huntington Library. *Treasures from ten Centuries*. London 2004.

LIFKA 1936: Bohumír Lifka, Die Klosterbibliotheken in Böhmen. *Sankt Wiborada* 3, 1936, s. 49–60.

NEEDHAM 1982: Paul Needham, Johann Gutenberg and the Catholicon Press. *The Papers of the Bibliographical Society of America* 76, 1982, s. 395–456.

NEEDHAM 1988: Paul Needham, The Catholicon Press of Johann Gutenberg. *Wolfenbütteler Notizen zur Buchgeschichte* 13, 1988, s. 199–230.

REST 1921: Josef Rest: Neue Bruchstücke der 42zeiligen Bibel. *Zentralblatt für Bibliothekswesen* 38, 1921, s. 128–129.

ONDROVÁ 2009: Iva Ondrová, *Osudy františkánského konventu v Moravské Třebové ve 20. století*. Bakalářská

³³ Praha, Národní archiv, fond Řád františkánů, kniha 266, inv. č. 659, fol. 59v. Skutečnosti, že se jednalo právě o svazek s mohučským Catholiconem ve formátu královského folia, by nasvědčovalo, že v jinak poměrně dobře dochovaném fondu chebské františkánské knihovny ani jiné vydání této slovníkové příručky není. Za upozornění na oba poslední katalogy děkuji dr. Martě Hradilové.

³⁴ Chebské inkunábule bývají značeny rukopisnou poznámkou „Fratrum Minorum in Egra“, psanou v první polovině 17. století, a kulatým razítkem z 19./20. století „Bibliotheca Fratrum Minorum EGRAE“.

³⁵ SOTHEBY 1932, lot 381.

³⁶ Kdysi slavné výletní místo chebských měšťanů zmizelo v letech 1961–1964 pod vodou přehradní nádrže Skalka.

³⁷ Viz pozn. 29.

práce FF Univerzity Pardubice 2009 (dostupná z webu: http://dspace.upce.cz/bitstream/10195/34702/1/OndrovaI_Franti%C5%A1k%C3%A1nsk%C3%BD_konvent_JS_2009.pdf)

PRAGER TAGBLATT 1934: [Anonym,] Wiedererwecktes Kloster. Bei den Franziskanern in Eger. *Prager Tagblatt* Nr. 187, 12. VIII. 1934, s. 3.

SCHNEIDER 2000: Cornelia Schneider, Mainzer Drucker – Drucken in Mainz (I). Der Erstdrucker: Gutenberg. In: *Gutenberg. Aventura und Kunst*, Mainz 2000, s. 190–211.

SOTHEBY 1932: *Catalogue of Valuable Printed Books, Oriental Manuscripts and Miniatures*. London, Sotheby & CO. Sale. London 1932.

STILLWELL 1936: Margaret Bingham Stillwell, *Gutenberg and the Catholicon*. New York 1936.

URBÁNKOVÁ 1976: Emma Urbánková, *Počátky českého knihtisku*. Praha 1976.

VRCHOTKA 1993: Jaroslav Vrchotka, Zur ehemaligen Prager Provenienz der B 42 in der Henry E. Huntington Library in San Marino, Kalifornien, USA. In: Holger Nickel – Lothar Gillner (ed.), *Johannes Gutenberg – Regionale Aspekte des frühen Buchdrucks*. Wiesbaden 1993, s. 113–117.

WAGNER 2009: Bettina Wagner, Gutenbergs zweite Erfindung. Johannes Balbus, Catholicon. In: Bettina Wagner (ed.), *Als die Lettern laufen lernten. Medienwandel im 15. Jahrhundert. Inkunabeln aus der Bayerischen Staatsbibliothek München*. Wiesbaden 2009, s. 60–61.

WHITE 2010: Eric White, The Gutenberg Bibles that Survive as Binder's Waste. In: Bettina Wagner – Marcia Reed (ed.), *Early Printed Books as Material Objects*. Berlin 2010, s. 21–35.

WIDMANN 1975: Hans Widmann, Mainzer Catholicon (GW 3182) und Eltviller Vocabularii. Nochmals zu einer These der Wasserzeichenforschung. *Gutenberg Jahrbuch* 1975, s. 38–48.

ZIESCHE – SCHNITGER 1980: Eva Ziesche – Dierk Schnitger, Elektronenradiographische Untersuchungen der Wasserzeichen des Mainzer Catholicon von 1460. *Archiv für Geschichte des Buchwesens* 21, 1980, sl. 1303–1360.

Zusammenfassung

DAS VERLORENE EXEMPLAR DES CATHOLICON AUS DEM JAHRE 1460

Auf unserem Staatsgebiet befinden sich heutzutage nur drei Fragmente von Gutenbergs Drucken. Noch nach dem Ersten Weltkrieg war ein Exemplar der Mainzer Ausgabe des Catholicon aus dem Jahre 1460 Bestandteil der Klosterbibliothek der Franziskaner in Eger. Der Franziskaner Albín Hlawatsch verkaufte es jedoch mit einigen weiteren Früh-

P. Bruno Kofr v zamyšlení nad rozevřanou inkunábulí. Interiér chebské františkánské knihovny, asi polovina 30. let 20. století. (Státní okresní archiv Cheb, sbírka fotografií č. 21, evid. č. 184/60)

drucken an ein ausländisches Antiquariat. Bis jetzt gelang es nicht, den gegenwärtigen Aufbewahrungsort dieses Exemplars des Catholicon festzustellen. Es kann mit dem heute verschollenen Exemplar identisch sein, das 1932 bei Sotheby's in London versteigert wurde. Das Catholicon gehört zu den rätselhaftesten Drucken aller Zeiten und in den letzten Jahrzehnten wurden ihm zahlreiche Studien gewidmet. Für seinen Drucker wird meistens Johann Gutenberg gehalten. Laut Paul Needham wurde es nicht mit beweglichen Lettern gedruckt, sondern die Grundeinheit bildeten zweizeilige Abgüsse des ursprünglichen Satzes („slugs“). Diese können im Unterschied zum klassischen Satz aufbewahrt und nach Gutenbergs Tod für zwei weitere Ausgaben des Catholicon (ihren Filigranen zufolge wohl in die Jahre 1469 und 1472 zu datieren) verwendet worden sein.